

УДК 347.44

DOI <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i5.2248>**П. Федосєєв,**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права Придунайської філії
Міжрегіональної Академії управління персоналом

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У СФЕРІ ОНОВЛЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Вступ. Зміни в суспільному житті змінюють і погляди науковців на суспільні та державні явища, тим самим висуваючи проблеми правового регулювання в новому аспекті. Приватна та публічна сфери наближаються у одна до одної і мають тенденцію до взаємопроникнення, яке відображається у застосуванні методів регулювання, форм організації відносин, застосування засобів, використанні понять тощо. Дещо з перерахованого інструментарію є розробленим на теоретичному рівні та справедливо може використовуватися для всіх видів відносин, типів регулювання, приватної й публічної сфери. У більшості своїй, особливо це стосується понятійного апарату, питання та явища не можуть бути механічно «перекинуті» зі сфери в сферу, оскільки не мають наукової розробки на теоретичному рівні, що могло бути підставою для вирізнення їхніх загальних та особливих ознак і дало б змогу обґрунтувати доцільність та особливість застосування в тій чи іншій сфері (відносин). Саме таке становище спостерігається щодо поняття «зобов'язання».

Орієнтація на європейський вектор розвитку вимагає від приватно-правової науки формування нового цивілістичного мислення, сприйняття категорій і конструкцій сучасного європейського договірного права, що, своєю чергою, підкреслює важливість конвергенції договірного права

України та країн ЄС. Аналіз таких документів з уніфікації європейського приватного права, як Проект спільних підходів (Draft Common Frame of Reference (DCFR), Принципи Європейського договірного права (PECL), Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА (Принципи УНІДРУА), Принципи існуючого договірного права ЄС (Принципи Acquis)), дає змогу констатувати подібність у тенденціях розвитку договірного права Європейського Союзу й України, що пояснюється схожістю проблем правового регулювання економічного обороту загалом і їхнього договірного регулювання зокрема.

Із цього приводу доцільно наголосити, що сьогодні не повністю обґрунтоване реформування договірного законодавства призвело до створення не завжди системного масиву правових норм, що не сприяє належному врегулюванню приватноправових відносин в умовах євроінтеграційних процесів в Україні. На підтвердження зазначеного доцільно навести тезу, що відображена у вступній частині опублікованої членами робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України Концепції оновлення Цивільного кодексу України (далі – Концепція), про наявність натепер необхідних економічних, політичних і правових передумов для системного (а не фрагментарного) оновлення ЦК України [1, с. 5]. Дослідження новітніх змін

у механізмі договірної регулювання не лише з огляду на феномен договору, його свободу, дотримання правових позицій тощо, а й з огляду на розуміння свободи форми договору, структури способів регулювання договірних відносин, його стадій є «зрілою» передумовою для початку процесу рекодифікації ЦК України [2, с. 6].

Сфера наукових досліджень.

Проблеми зобов'язань та зобов'язального права розглядали такі відомі цивілісти, як Ф.К. Савін'ї, Є.Є. Годеме, М.М. Агарков, Є.В. Васьковський, А.А. Лунц, І.Б. Новицький, О.С. Іоффе, Р. Сават'є, а продовжили науковий шлях вчені сучасного періоду, такі як Н.Ю. Голубева, О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова, В.В. Лунц, Р.А. Майданник, Т.С. Ківалова, Є.О. Харитонов та багато інших дослідників.

Виклад основного матеріалу.

Зобов'язання є однією з ключових цивільно-правових категорій, що привертає до себе увагу як науковців, так і законодавців. Однак, незважаючи на всі наукові досягнення, позиція щодо розуміння поняття та сутності цивільно-правових зобов'язань до кінця залишається не сформованою.

У фаховій науковій літературі про розуміння сутності зобов'язання як категорії правової науки, як правило, не йдеться, оскільки увага науковців зосереджується на констатації варіативного ряду позначення цього явища, яке трактується всіма науковцями однозначно – у цивільно-правовому дискурсі.

Розробка категорії зобов'язання як узагальненого чи загальнотеоретичного зіштовхується з труднощами методологічного характеру. Необхідність переосмислення та сприйняття названої категорії як загальноправової існує, але недостатність наукових розробок у теоретичній сфері на початковому етапі змушує застосовувати порівняльний метод (розуміння «зобов'язання» в політології, соціології, психології та інших

науках із цивільно-правовою характеристикою зобов'язання), а також метод від конкретного до загального (від напрацювань цивільно-правової науки до висновків на міжгалузевому рівні чи рівні теорії права), що деякою мірою зумовлює нахил наукового дослідження до тієї чи іншої галузевої сфери науки. Останнє може сприйматись як спрощення та «перетягування» понять і категорій однієї галузі в іншу, що може й не давати об'єктивного результату. Але застосування таких методів створить можливість для здійснення проміжних результатів та висновків і послугує базою для подальших розробок у вказаному напрямі.

Осмислення будь-якого наукового явища відбувається в рамках уже сформованих понять і пізнавальних підходів. Не є винятком і сфера зобов'язального права, адже зобов'язальне право як сукупність правових норм, що регулюють оборот матеріальних благ і цивільних прав у суспільстві, менше, ніж інші норми зазнало істотних змін у процесі кодифікації. Принаймні такого висновку можна дійти з огляду на загальні положення про зобов'язання. Що ж стосується окремих видів договірних і позадоговірних зобов'язань, як слушно зауважила Н.С. Кузнецова, їхній розвиток, пов'язаний із потребами і динамікою реального життя, зумовив необхідність закріплення і регулювання нових видів договірних зобов'язань: лізингу, факторингу, франчайзингу (комерційної концесії), довірчого управління майном, численних модифікацій договору схову та інших, а також недоговірних – серед яких вчинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення, створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи [3].

Тобто визначаємо зобов'язальне право як самостійну підгалузь цивільного права, норми якої регулюють майнові та особисті немайнові відносини

між зобов'язальною особою (боржником) і уповноваженою особою (кредитором), на користь якої боржник повинен передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші, відшкодувати завдану шкоду або утриматися від вчинення певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

Зобов'язальні правовідносини виникають, як і інші правовідносини, із фактів, яким закон надає силу юридичних фактів. Закон не є підставою для виникнення зобов'язань, оскільки тільки наявність життєвої обставини, що сприйнята та зафіксована законодавцем як юридичний факт та відповідна вказівка законодавця, викликає зобов'язання.

Безпосередня вказівка на виникнення зобов'язань є в Цивільному кодексі України, де зазначаються: правочини, договори, результати творчої діяльності, акти органів державної влади, якщо є пряма вказівка на це. У Цивільному кодексі УРСР була вказівка на можливість виникнення цивільних відносин із актів державного планування та адміністративних актів. Цікавим є закріплення як підстави виникнення прав та виконання обов'язків, що зафіксовані в адміністративних актах, оскільки це дає можливість показати не стільки виникнення цивільних відносин, скільки апріорну, теоретичну можливість існування зобов'язань не тільки приватно-правового, а й публічно-правового характеру.

Законодавча дефініція «зобов'язання» наразі не викликає особливих запитань, проте під впливом європейської інтеграції та інтернаціоналізації права потребує певного вдосконалення. Адже критерії відмежування зобов'язань від інших подібних категорій цивільних правовідносин (корпоративних, реституційних тощо) залишаються дискусійними. Так, реституційні зобов'язання наділені обов'язком передати майно, оскільки на сторону, що отримала майно на

виконання договору, який згодом був визнаний судом недійсним, законом покладено обов'язок передати майно (повернення одержаного) контрагенту, який, у випадках неотримання виконання за відповідною угодою, наділяється правом вимагати від іншої сторони передачі відповідного майна (ч. 3 ст. 503 ЦК України). Що ж до корпоративного зобов'язання, то варто зазначити, що господарське товариство також зобов'язане періодично здійснювати дії по оплаті грошей (дивідендів) іншим особам (акціонерам, учасникам), відповідно, ці ж інші особи мають право вимагати від товариства виконання таких обов'язків. Очевидно, що критерій розмежування зобов'язальних правовідносин є нечітким і потребує певного вдосконалення. Усунути такий недолік можливо шляхом доповнення ст. 509 ЦК України положенням про можливість застосування загальних положень про зобов'язання і до інших цивільних правовідносин, якщо інше не впливає з суті цих правовідносин.

Окрім цього, в ЦК України не проведено розмежування між договірним і позадоговірними (деліктними, кондикційними) зобов'язаннями, не визначені й особливості їх правового регулювання. Таке розмежування є необхідним на сьогодні, адже співвідношення загальних положень про зобов'язання з правилами щодо окремих видів позадоговірних зобов'язань зобов'язання внаслідок заподіяння шкоди і зобов'язань, що виникають внаслідок безпідставного набуття майна, дисгармоніюють між собою.

Щодо аналізу основних ідей, які, на наш погляд, доцільно було б оновити, насамперед зазначимо, що розділ I Книги 5 ЦК України «Загальні положення про зобов'язання» (гл. 47–51) стосується поняття, суб'єктного складу, особливостей виконання, забезпечення виконання, припинення зобов'язань і правових наслідків за їх порушення.

Наявною є потреба у виділенні в главі 47 ЦК України й інших зобов'язально-правових конструкцій, зокрема: альтернативного, солідарного, факультативного, натурального зобов'язання.

У ЦК України йдеться лише про часткове, альтернативне та солідарне зобов'язання виключно через визначення особливостей їх виконання. Так, згідно зі ст. 539 ЦК України, боржнику, зобов'язаному вчинити одну з двох або кількох дій, належить право вибору предмета зобов'язання, якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства, не впливає із суті зобов'язання або звичаїв ділового обороту. Отже, на підставі такого загального розуміння цього положення неможливо вирішити питання щодо строку (терміну) виконання альтернативного зобов'язання у випадку, коли боржник так і не зміг реалізувати своє право і не здійснив жодної з дій, що становлять зміст цього зобов'язання. Окрім цього, неоднозначну відповідь можна одержати на запитання, чи за кожную із дій, що становлять зміст зобов'язання, боржник може бути притягнений кредитором до відповідальності, а також чи має право кредитор звертатись із судовим позовом про призначення до виконання зобов'язання в натурі, вчинення будь-яких із дій, не здійснених боржником.

З цього приводу можна звернутись до досвіду деяких положень зарубіжного законодавства. Так, у Німецькому Цивільному Уложенні (§ 264) визначено, що якщо боржник за альтернативним зобов'язанням не скористається вибором до початку його примусового виконання, кредитор може в порядку такого виконання домогтись за своїм вибором того чи іншого виконання; однак поки кредитор повністю або частково не отримав обране виконання, боржник здатний звільнитись від зобов'язання, надавши інше зобов'язання [4]. Цивільний кодекс Нідерландів альтернативним вважає

зобов'язання, за яким боржник повинен виконати одне з двох або більше зобов'язань за власним вибором, за вибором кредитора або третьої особи. До того ж, альтернативне зобов'язання стає простим після здійснення вибору тим, хто має на це право. Якщо вибір належить одній зі сторін, право вибору переходить до іншої сторони, якщо вона надала контрагенту розумний строк для вибору і він не здійснив вибору протягом цього строку. Однак, право вибору не переходить до кредитора, поки у нього немає права вимагати погасити виконання зобов'язання, або до боржника, поки у нього немає права виконати зобов'язання (ст. 17–19 кн. Б) [5].

Серед інших конструкцій зобов'язального права конструкція факультативного зобов'язання, яка знаходить застосування в судовій практиці, є давно відомою в доктрині приватного права. На відміну від альтернативного зобов'язання, за яким боржник зобов'язаний виконати один із двох або більше рівноцінних обов'язків, факультативні містять лише одне правовідношення, при цьому боржникові надається право замінити його іншим зобов'язанням, і якщо боржник скористався своїм правом, то кредитор зобов'язаний прийняти запропоноване боржником виконання. Тобто, за конструкцією факультативного зобов'язання наявною залишається проблема переходу до кредитора права вибору зобов'язання, що підлягає виконанню у випадку, коли боржник не взявся до виконання зобов'язання у встановлений строк (термін). Тож за умови невиконання факультативного зобов'язання кредитор має право вимагати від боржника виконання лише того зобов'язання, яке передбачено договором.

Отже, на основі наведеного пропонується включити до глави 47 ЦК України положення, які б визначали поняття факультативного зобов'язання, зокрема: факультативним є зобов'язання, за яким боржнику

надано право замінити зобов'язання, що підлягає виконанню, іншим зобов'язанням. У разі, якщо боржник реалізує своє право на заміну зобов'язання, то виконанню підлягає саме це зобов'язання. Кредитор зобов'язаний прийняти від боржника виконання за цим зобов'язанням.

Також потребують модифікації й підходи до загальних положень про зобов'язання у сфері вдосконалення механізму їх виконання. У Концепції оновлення ЦК України пропонується оновлення цієї глави здійснювати за трьома напрямками: 1) структурне вдосконалення нормативного матеріалу й покращення його розмежування та взаємодії з іншими главами Загальних положень про зобов'язання та про договір; 2) уточнення наявних норм про виконання зобов'язання та включення нових відповідно до положень Принципів УНІДРУА, PECL і DCFR; 3) передбачення спеціальних правил виконання для бізнес-середовища [1, с. 37].

В Концепції висловлено пропозицію щодо перейменування цієї глави на «Забезпечення зобов'язання». Зазначене перейменування пояснюється розробниками умовністю терміну «забезпечення виконання зобов'язання», оскільки окремі заходи, які названі законом як такі, не стосуються виконання основного зобов'язання, а призначені для захисту майнового інтересу кредитора у випадку прострочення (неналежності) боржника (ідеться про поруку й гарантію) [1, с. 39–40].

Якщо розглядати подальші зміни до ЦК України, то варто відзначити позицію щодо оновлення гл. 50 «Припинення зобов'язання»: в Концепції закріплені пропозиції щодо потреби в урахуванні досвіду DCFR (норми розділу 5 Книги III «Припинення») шляхом доповнення цієї глави особливостями припинення внаслідок істотного невиконання, після повідомлення з установленням додаткового терміну виконання, за належного

завірення у виконанні, утрати права на припинення тощо [1, с. 42].

Вищезазначений досвід DCFR може отримати свою деталізацію в межах редактованої глави ЦК України шляхом закріплення загального правила про наслідки настання тих юридичних фактів, які є підставою припинення зобов'язання, що визначають долю невиконаного за зобов'язанням, прав кредитора на застосування цивільно-правових санкцій у зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання боржником, а також додаткових (забезпечувальних) зобов'язань.

Підсумовуючи сказане вище, варто зазначити, що оновлення загальних положень зобов'язального права загалом і договірному праву зокрема має відбуватися на основі положень основних документів з уніфікації європейського приватного права, де закріплено систему принципів, на основі яких і відбувається зближення приватно-правових підходів до договірному праву країн – членів ЄС [6, с. 44].

Висновки. Розробка категорії зобов'язання як узагальненого чи загальнотеоретичного зіштовхується із труднощами не лише методологічного, а й практичного характеру. Необхідність переосмислення та сприйняття цієї категорії як загальноправової існує, але недостатність наукових розробок у теоретичній та практичній сферах потребує подальшого вдосконалення інституту зобов'язань.

Отже, процес оновлення Цивільного кодексу України є передумою задля оновлення (рекодифікації) загальних положень про договірні зобов'язання. Наразі наявність безсистемного масиву правових норм не сприяє належному врегулюванню приватноправових відносин в умовах євроінтеграційних процесів в Україні.

Тож основне завдання, яке сьогодні постає перед українськими юристами-науковцями, полягає в постійній

роботі над удосконаленням права, адже економічне, соціальне оновлення суспільства в процесі побудови правової держави зумовлює потребу у впровадженні європейської методології зобов'язального права, яка полягає в необхідності поєднання нових і вже відомих ефективно діючих зобов'язально-правових конструкцій, які відображають сучасну соціальну реальність світу.

У статті надається загальне поняття та з'ясовується сутність зобов'язань у сфері оновлення цивільного законодавства України. На основі аналізу Концепції оновлення Цивільного кодексу України досліджено підходи до оновлення (рекодифікації) загальних положень про договірні зобов'язання. Констатовано, що нинішнє фрагментарне реформування договірного законодавства, яке спричинило створення великого, а подекуди безсистемного масиву правових норм, не сприяє належному врегулюванню приватноправових відносин в умовах євроінтеграційних процесів в Україні. Відповідно, дослідження новітніх змін у механізмі договірного регулювання є важливою передумовою для початку процесу оновлення Цивільного кодексу України. Зроблено висновок, що процес оновлення договірного законодавства повинен торкнутися не стільки форми, у якій виражаються певні правові ідеї, скільки зміщення акцентів із законодавчого регулювання правовідносин між їх учасниками в сторону договірного їх визначення. Виокремлено спільні з країнами-членами ЄС проблеми договірного регулювання приватноправових відносин, а також принципові положення, на яких таке оновлення цивільного законодавства у сфері договірних зобов'язань має відбуватися.

Акцентовано на тому, що зобов'язальні правовідносини вини-

кають, як і інші правовідносини, із фактів, яким закон надає силу юридичних фактів. Закон не є підставою для виникнення зобов'язань, оскільки тільки наявність життєвої обставини, що сприйнята та зафіксована законодавцем як юридичний факт та відповідна вказівка законодавця, викликає зобов'язання.

У статті аргументовано доцільність оновлення розділу I Книги 5 ЦК України «Загальні положення про зобов'язання» (гл. 47–51), яка стосується поняття, суб'єктного складу, особливостей виконання, забезпечення виконання, припинення зобов'язань і правових наслідків за їх порушення. Крім того, наявною є потреба у виділенні в главі 47 ЦК України й інших зобов'язально-правових конструкцій, зокрема: альтернативного, солідарного, факультативного, натурального зобов'язання.

Ключові слова: цивільні правовідносини, зобов'язальні правовідносини, зобов'язання, зміст зобов'язань, договірні та недоговірні зобов'язання.

Fedoseev P. The concept and essence of obligations in the field of updating the civil legislation of Ukraine

This article provides a general concept and essence of obligations in the field of updating the civil legislation of Ukraine. Based on the analysis of the Concept of updating the Civil Code of Ukraine, the approaches to updating (recoding) the general provisions on contractual obligations are investigated. It is stated that the current fragmentary reform of contractual legislation, which has led to the creation of a large, and sometimes unsystematic array of legal norms, does not contribute to the proper settlement of private law relations in the context of European integration processes in Ukraine. Accordingly, the study of

the latest changes in the mechanism of contractual regulation is an important prerequisite for starting the process of updating the Civil Code of Ukraine. It is concluded that the process of updating contractual legislation should affect not so much the form in which certain legal ideas are expressed, as the shift of emphasis from the legislative regulation of legal relations between their participants towards their contractual definition. The problems of contractual regulation of private law relations common with the EU member states are highlighted, as well as the basic provisions on which such updating of the civil legislation in the field of contractual obligations should take place.

It is emphasized that binding legal relations arise, as well as other legal relations, from the facts to which the law gives the force of legal facts. The law is not a ground for the occurrence of obligations, because only the existence of a life circumstance, which is perceived and recorded by the legislator as a legal fact and the relevant instruction of the legislator, causes the obligation.

The article argues the expediency of updating Section I of Book 5 of the Civil Code of Ukraine "General Provisions on Obligations" (Chapters 47–51), which relates to the concept, subject composition, features of performance, enforcement, termination of obligations, and legal consequences for their violation. In

addition, there is a need to highlight in Chapter 47 of the Civil Code of Ukraine and other legal obligations, in particular: alternative, joint and several, optional, in-kind obligations.

Key words: civil legal relations, obligatory legal relations, obligations, content of obligations, contractual and non-contractual obligations.

Література

1. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с.

2. Оновлення договірного регулювання приватноправових відносин в Україні: монографія / за заг. ред. А.Б. Гриняка, О.О. Кота, М.Д. Пленюк. Київ : НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2020. 488 с.

3. Кузнєцова Н.С. Принципи сучасного зобов'язального права України. Українське комерційне право. № 4. 2003. С. 9–15.

4. Німецьке Цивільне Уложення (Bürgerliches Gesetzbuch). Юридична енциклопедія : В 6-ти тт. Т. 4: Н–П. Київ, 2002. 720 с.

5. Цивільний кодекс Нідерландів. URL: <http://www.businesslegalconsultancy.com/ru/2422/grazhdanskyj-kodeks-knuga-2.html>.

6. Гриняк А.Б. На шляху до оновлення договірного законодавства в умовах євроінтеграційних процесів в Україні. Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав : матеріали наук.- практ. конф., присвяч. пам'яті проф. Ч.Н. Азімова та 20-річчю з дня створення каф. цив. права № 2 (Харків, 29 листопада 2019 р.). Харків : Право, 2019. С. 41–45.